

Te Puka Rauemi Tautoko

Kei te penapena, kei te haumi
a Māui rāua ko Hina

Te whai hua - kia ora!

sorted
in Schools

US28095 (Putanga 4)

Te tātari i ngā kōwhiringa penapena
me te haumi.

Ingoa:

He Rauemi Tautoko

Te Āheitanga Ahumoni

Kaupae

Whiwhinga

2

3

Te Rārangi Kaupapa

04 Nau Mai, Haere Mai!

Kei te penapena, kei te haumi a Māui rāua ko Hina

06 Kaupapa 1

He aha te penapena, he aha hoki te haumi?

15 Kaupapa 2

Te penapena me te haumi - KiwiSaver

21 Kaupapa 3

Te penapena me te haumi - Ngā hea

26 Kaupapa 4

Te penapena me te haumi - Ngā moni here

30 Kaupapa 5

Te penapena me te haumi - Te moni kuhu wā tūmau

33 Kaupapa 6

Te penapena me te haumi - Ngā tahua whakahaere

39 Kaupapa 7

Te penapena me te haumi - Te rawa

42 Kaupapa 8

Te penapena me te haumi - Te pūtea penapena

45 **Kaupapa 9**

Te penapena me te haumi - Ngā taonga hoko taketake

48 **Kaupapa 10**

Te penapena me te haumi - Te moni

51 **Kaupapa 11**

Te penapena me te haumi - Ngā maru ahumoni

54 **Kaupapa 12**

Te penapena me te haumi - Te whai pakihī

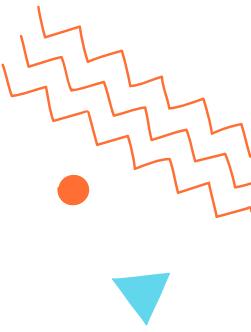
58 **Kaupapa 13**

Te kōwhiri i ngā haumitanga

66 **He Āpitihanga**

Ngā kupu haumitanga

Nau mai, haere mai

Kei te penapena, kei te haumi a Māui rāua ko Hina!

Nau mai ki tēnei puka rauemi.

Ka āwhina tēnei pukapuka i a koe ki te whakawhanake i ō pūkenga tātari me te kōwhiri i ngā momo haumitanga, me ērā e tika ana mā ngā kaiwhakarato rerekē.

Ko te kaupapa kōrero hei whai tonu māu, ko Māui rāua ko Hina i a rāua e whakatau ana i ā rāua kōwhiringa penapena me te haumi.

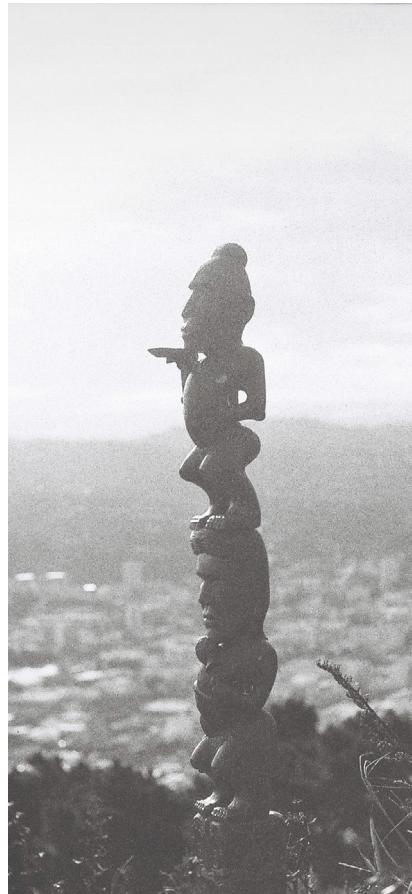
Ka aromatawaitia tō mōhio ki te:

tātari i ngā kōwhiringa penapena me te haumi e toru (te KiwiSaver me ētahi kōwhiringa e rua anō), mā te aro ki:

- ngā utu
- te angawā
- ngā moni kuhu/utu tuatahi
- te pūtea tāpui/tāpae
- ngā tūraru
- ngā hua.

te whakahāngai i ō kōwhiringa penapena me te haumi ki te tuakiri o te kaiwhakarato.

te whakamārama i te hāngai o ō kōwhiringa penapena me te haumi ki te tuakiri o te kaiwhakarato.

Ngā Taunakitanga/ Whakatau mō te Paetae	Ngā Taunakitanga/ Whakatau mō te Kaiaka	Ngā Taunakitanga/ Whakatau mō te Kairangi
<p>Me āhei koe ki te:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tātari i ngā kōwhiringa penapena me te haumi e toru, e ai ki: <ul style="list-style-type: none"> • ngā utu • te angawā • ngā moni kuhu/ utu tuatahi • te pūtea tāpui/ tāpae • ngā tūraru • ngā hua. <p>Me hāngai, me pono hoki ngā kōwhiringa penapena me te haumi e toru ki te tuakiri o te kaiwhakarato.</p>	<p>Me tutuki ngā paearu mō te paetae, ā, me āhei hoki koe ki te:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tātari me te whakamārama i te hāngai o ngā kōwhiringa penapena me te haumi ki te tuakiri o te kaiwhakarato. 	<p>Me tutuki ngā paearu mō te kaiaka, ā, me āhei hoki koe ki te:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tātari, ki te whakamārama, ki te parahau hoki i te hāngai o ngā kōwhiringa penapena me te haumi e toru. <p>Me hāngai, me whai take hoki te whakamārama.</p>

Kaupapa 1

He aha te penapena, he aha hoki te haumi?

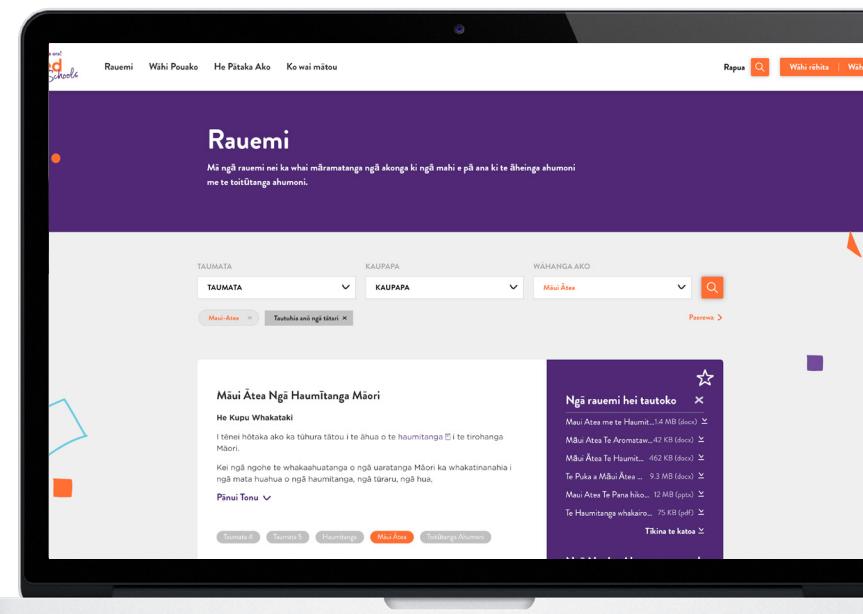
Ko te pae tawhiti te aronga o te penapena. Mā te penapena e pai ai tō whakatutuki i ngā whāinga, te hoko i ngā rawa, te whakawhānui hoki i ngā haumi me ngā moni whiwhi i te wā e whakatā ai koe.

Ko te haumitanga, he rawa, he taonga ka hokona e koe i runga i te whakatau ka tipu te wāriu, ka riro rānei i a koe he moni whiwhi i roto i tētahi wā.

Ka āwhina te penapena me te haumi i a koe ki te whakatutuki i ngā whāinga maha. Mai i te utu i tō ako, ki te tautoko i tō whānau, ki te hoko i tētahi whare, ki te whai i ētahi pūtea hei tautoko i a koe i te wā ka whakatā koe.

I tēnei hōtaka ako, ka tūhura koe i ngā kōwhiringa haumi rerekē, me te pai me te hāngai o ērā kōwhiringa ki a koe.

Te Whai Hua - Kia Ora! Māui Ātea

He aha te kaiwhakarato?

He rerekē te āhua o te kaiwhakarato i ēnei rā, tērā i ō te wā o ō tātou tīpuna. I ēnei rā, he kaiwhakarato te tangata whai pūtea pēke, nā te mea ka riro i a ia te huamoni i āna pūtea.

Ko te kaiwhakarato, he tangata, he rōpū rānei ka tuku i ētahi moni ki tētahi kaupapa, ki tētahi wāhi, ki tētahi rawa rānei me te whai kia whakahokia atu he huamoni ki a ia/rātou.

He nui ngā āhuatanga e whakaawe ana i ngā kōwhiringa a ngā kaiwhakarato. Ko ētahi o ēnei āhuatanga, ko te pakeke, ko te nui o te moni whiwhi, ko te āhua o te whānau, ko ngā whiwhinga e hiahia ana rānei.

Te pakeke

He āhuatanga nui te pakeke, nā te mea ka rerekē ngā hiahia me ngā whāinga ahumoni ka pakeke haere ana koe.

Hei tauira, ka tuku pea koe i ō pūtea ki ō mahi ako i a koe e rangatahi tonu ana. Nāwai rā ka pakeke haere koe, ā, ka hiahia pea koe ki tētahi whare. Mō muri i tērā āta whakaaro ai koe ki te penapena i ō pūtea mō te wā e whakatā ai koe.

Te moni whiwhi

Ko te moni whiwhi, he moni e kuhu auau mai ana ki tō pūtea pēke.

Te whaiaro

He tangata, he whānau rānei te aronga o te whaiaro. Ehara i tētahi iwi, i tētahi rōpū, i tētahi pakihī rānei.

- [Paerewa 28090](#)
- [Sorted - Saving and Investing](#)

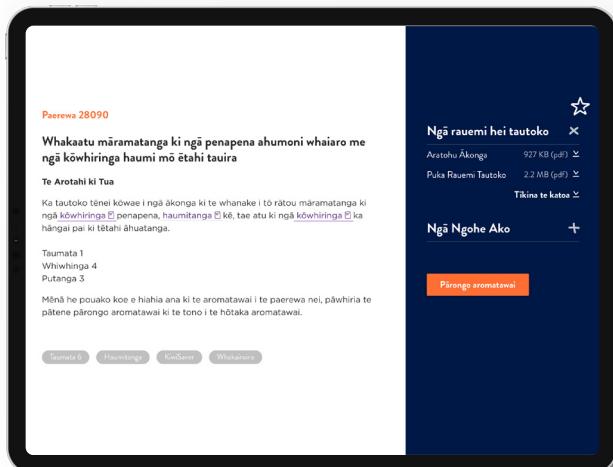
Te whānau

Mehemea e uua ana te whakatutuki a te tangata i ngā nama o te whānau, kāore pea e tika te haumi i ngā pūtea i tēnei wā.

Ngā hua

Ko ngā hua, ko te nui o te moni ka whakahokia atu ki a koe i ō haumitanga. Mehemea ka puāwai ū moni, ka kīia tēnei he huapai; mehemea kāore ū moni e puāwai, ka kīia tēnei he huakore.

I ūna wā, kei te āhua tonu o ngā tūraru e tau nei koe te nui o ngā hua ka whakahokia atu ki a koe. Ko ētahi ka whiriwhiri i te ara e iti iho ai ngā tūraru, ko ētahi ka whiriwhiri i te ara e nui ake ai ngā tūraru, ā, i te nuinga o te wā, e hāngai ana te nui o te tūraru ki te nui o ngā hua.

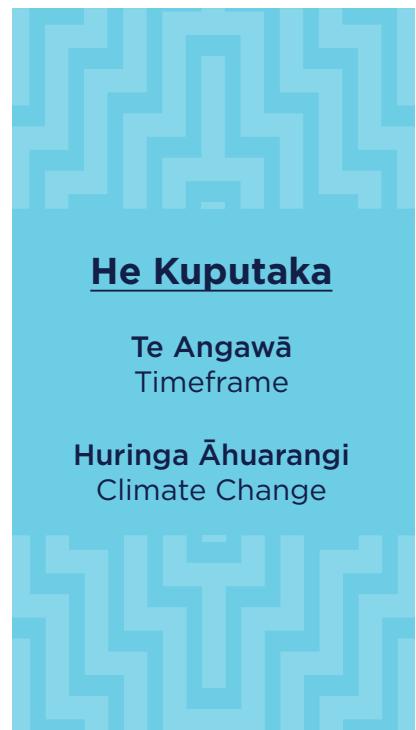
Te angawā

Ko tā te haumi, he tautoko i a tātou ki te whakatutuki i ngā whāinga ahumoni. Nō reira, me tino mārama te roa o te wā. Hei tauira, mehemea ka whai koe i te ara o te KiwiSaver, ka āhei atu koe ki ō pūtea i te wā e hoko ana koe i tō whare tuatahi, i te wā e 65 tau ai rānei tō pakeke. Kāore pea te KiwiSaver e whai hua ki a koe mēnā ko te utu i ō mahi ako te whāinga.

Ngā uara

He mea nui te matatika o te haumi ki ētahi tāngata. I ūna wā, ka whiriwhiria te haumitanga e iti ana ngā huamoni, mehemea ka hāngai ngā tikanga matatika o te tahua ki ngā uara ake o te tangata.

Mehemea e māharahara ana te tangata ki te taiao, ki te huringa āhuarangi, ki te hauora o te tangata, ki tētahi āhuatanga anō rānei, he mana nui tō te whiriwhiri i te wāhi e tukuna ai te pūtea. Kua kaha haere te hunga rangatahi i ēnei rā ki te whiriwhiri i ngā haumitanga e hāngai ana ki ō rātou uara.

Te tirohanga

Ka whakaawe tō tirohanga me ō kare ā-roto i te āhua o tō haumi. Hei tauira, ko ētahi ka pai ki te haumarutanga o te pūtea, ko ētahi ka pai kia whakapikitia ake te nui o te tūraru. He rerekē te titiro a tēnā, a tēnā.

Te toitūtanga ahumoni

Me pakari tonu koe i roto i ngā aupiki me ngā auheke o tō oranga. Mēnā e noho nama ana koe, me taea tonu te whakaea ngā utu.

Kāore he take o te haumi i ō pūtea mehemea kāore ō penapenatanga hei whakaea i ngā utu o ia rā.

Ngā whāinga

He wāhanga nui tō ngā whāinga i roto i ngā whakataunga ahumoni. Mā te āta whakarite i ngā whāinga e mōhio ai koe ki te nui o te pūtea e hiahia nā koe, me te nui o te pūtea me penapena rawa koe.

Ngā momo kaiwhakarato

He rerekē ngā whāinga me ngā āhuatanga e āhei ai, e kore ai rānei te tangata e āhei ki te haumi.

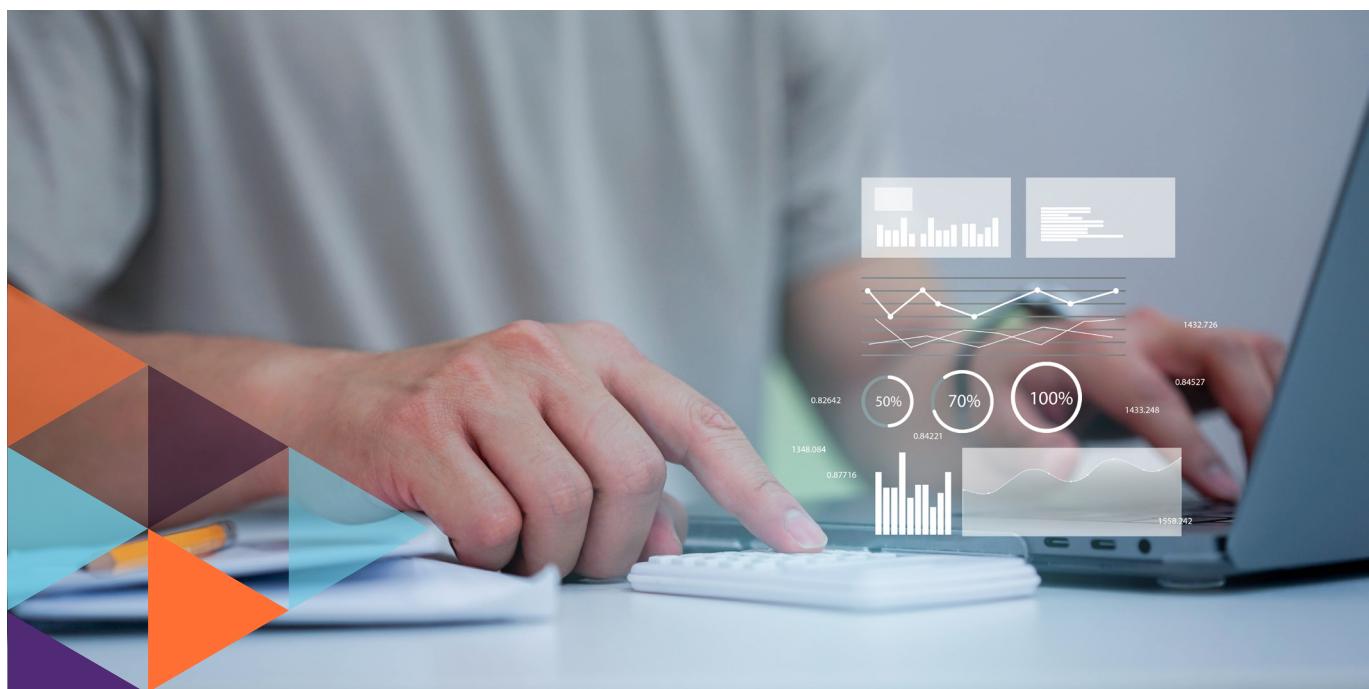
Nā konei ka rerekē hoki ngā hiahia o tēnā, o tēnā ki te āhua o tāna haumi.

Kia kōrerotia ake a Hina rāua ko Māui. He rerekē rāua i a rāua anō, tae noa atu ki ngā whāinga, ki ngā angawā, ki ngā kaupapa hoki e paitia ana e rāua. He rerekē ō rāua tuakiri kaiwhakarato.

Ka noho ēnei āhuatanga motuhake ki raro i ēnei momo kaiwhakarato e rima e whai ake nei.

1. He kaiwhakarato tūpato
2. He kaiwhakarato pena
3. He kaiwhakarato tōtika
4. He kaiwhakarato tipu
5. He kaiwhakarato tuki

Ka āwhina pea tēnei rauemi a [Kickstarter](#) i a koe ki te whakatau i tō momo kaiwhakarato.

Ka āwhina te Puka Aromatawai US28095 i a koe mā te whakawhānui i tō mōhio ki:

→ ētahi haumitanga e rua e ai ki:

- te utu
- te angawā
- te moni kuhu, te utu tuatahi rānei
- ngā kōwhiringa tuku hoki/rānei
- ngā tūraru
- ngā hua.

→ te hāngai o ēnei whiriwhiringa ki te tuakiri o te kaiwhakarato.

→ te whakamārama i te hāngai o ngā haumitanga i whiriwhiria ki te tuakiri o te kaiwhakarato.

Hei mahi 1

I tēnei ngohe, ka mahi ā-rōpū koe ki te whiriwhiri i tō momo kaiwhakarato.

Mā ngā pātai i raro nei koe e āwhina ki te whakaoti i te tūtohi, ki te whakatau hoki i tō momo kaiwhakarato.

Torohia tēnei rauemi mehemea ka raru koe.

1. Matapakina ētahi o ō whāinga, ētahi rānei o tō whānau.
2. Whiriwhiria ngā whāinga e rua, ka whakatau ai i te angawā.
3. Whakamāramatia ētahi āhuatanga ka whakaawe pe a i tō whakatutuki i ngā whāinga. Tirohia ngā āhuatanga o tēnā kaiwhakarato, o tēnā kaiwhakarato hei āwhina i a koe.
4. Kua oti ō whāinga te whakatau, te angawā te whakarite, ngā whakaawenga te tautuhi. Tēnā, kōwhiria tō momo kaiwhakarato.

Kei raro iho nei tētahi tauira hei whai māu.

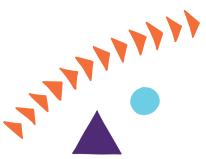

Hei mahi 1

	Te tauira	Tō whāinga tuatahi	Tō whāinga tuarua
Ngā whāinga	Ka hoko motokā a Māui.
Te wā (me toru tau, i tōna itinga katoa)	3 - 4 tau.
Ngā āhuatanga (tae noa atu ki te pūmautanga ahumoni, ki ngā uara, ki te waiaro, ki te whānau, ki te moni whiwhi, ki te pakeke hoki)	1. He mahi pūmau (He tūranga whakaako i te hangarau matihiko). 2. He tirohanga whānui (He pai ake ki a ia te ara haumi haumaru).
Te momo kaiwhakarato	He kaiwhakarato tūpato a Māui.

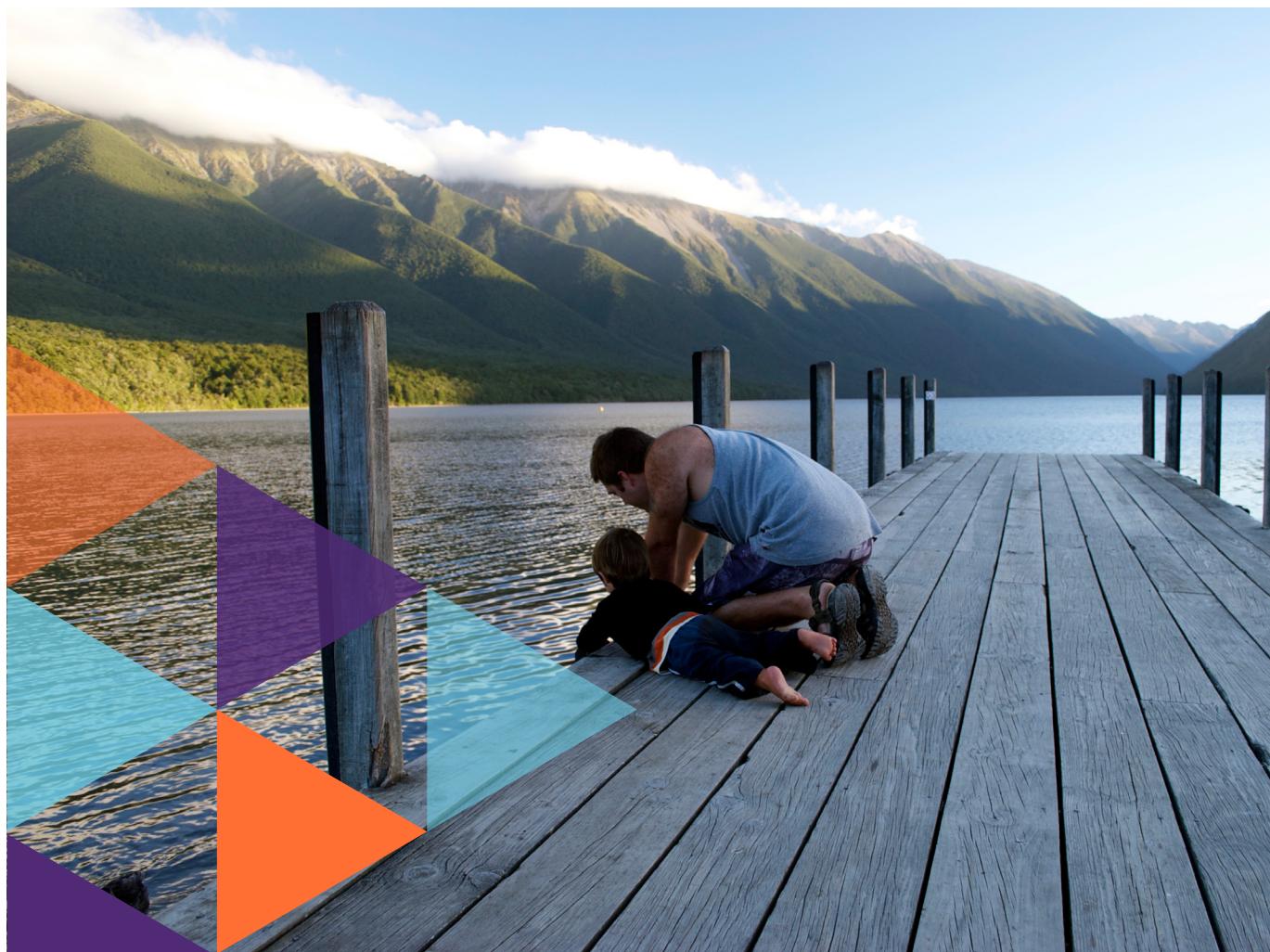
Kaupapa 2

Te Penapena me te Haumi - KiwiSaver

Kua tirohia e tātou ngā momo kaiwhakarato e rima ka kaha kitea. I tēnei kōwae ako, ka tirohia ngā kōwhiringa penapena me te haumi.

Kia tūhuratia e tātou ngā tūraru, ngā hua, ngā utu, te angawā me ngā uara matatika o tēnā haumitanga, o tēnā haumitanga. Ko te kōwhiringa haumitanga tuatahi, ko te KiwiSaver.

He tīwhiri aromatawai:

- I tō aromatawai, me tātari koe i ngā kōwhiringa penapena me te haumi e toru.
- Ko te KiwiSaver tētahi o ngā kōwhiringa haumi me tātari rawa koe. Koinei ētahi anō momo o te haumi ka wātea ki a koe:
 - Ngā hea
 - Te moni kuhu
 - Te moni here
 - Ngā rawa
 - Te pūkete penapena
 - Ngā taonga hoko taketake
 - Te pūnaha moni
 - Te maru ahumoni
 - Te whakahaere pakihī
 - Tētahi anō momo tahua.
- Ka tātaritia ana e koe te hāngai o te kōwhiringa haumitanga, me matapaki koe i ngā āhuatanga e whai ake nei:
 - te angawā o te haumitanga
 - te nui o te pūtea me haumi rawa koe
 - ngā tūraru o te haumitanga
 - ngā hua o tēnei momo haumi
 - ngā utu o te haumi
 - te auau o ō tukuhanga.
- Hei āwhina i tō whakarite i a koe anō mō te aromatawai, kua āta whakaritea ngā kōrero me ngā mahi mō ngā kōwhiringa haumi e ono nei.

He aha te KiwiSaver?

He kaupapa haumi te KiwiSaver i whakarite ai te kāwanatanga hei tautoko i a koe ki te penapena i ō pūtea mō te whakatānga.

Ko te hunga ka whiriwhiri i tēnei mahere haumi, tuku ai rātou i ētahi pūtea i ia wiki, i ia marama rānei ki te tahua nei.

Te angawā

Kāore e whakaaetia tō tiki i ngā pūtea KiwiSaver kia 65 tau rā anō tō pakeke, kia hoko rānei koe i tō whare tuatahi, kia ara ake rānei tētahi take motuhake.

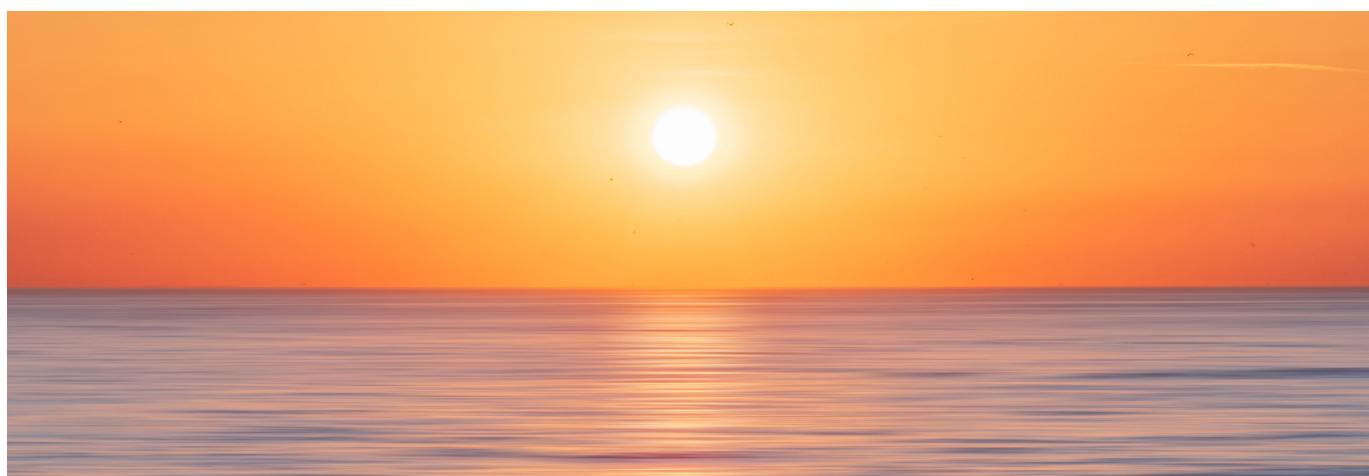
Me toru tau rawa koe e haumi ana ki te KiwiSaver i mua i tō āhei atu ki ō pūtea mō ngā take i kōrerohia rā i runga ake nei.

Te nui me te auau o te haumi

Kāore he utu o te whakarite i tētahi KiwiSaver.

Kei a koe te whiriwhiri e pā ana ki te nui o te moni whiwhi ka tukuna e koe ki te KiwiSaver i ia wiki. Ko te 3%, ko te 4%, ko te 6%, ko te 8%, ko te 10% rānei o tō moni whiwhi ngā kōwhiringa e wātea ana ki a koe.

Kua wātea hoki koe ki te tuku i ētahi anō pūtea ki te kaupapa nei mēnā e hiahia ana koe ki te pērā.

→ Mehemea he kaikirimana kē koe (ko koe tōu ake rangatira), kua wātea koe ki te tuku i ū pūtea ki te KiwiSaver. I tōna tikanga, ka rite tonu tō tuku i te pūtea ki tēnei kaupapa, mānā, kua:

- mutu tō mahi
- hūnuku koe ki tāwāhi
- tino māuiui koe
- tino raru tō oranga ahumoni.

→ Ka taea hoki te whakangā mō te 3-12 marama.

He Kuputaka

Tūraru
Risk

Ngā tūraru o te KiwiSaver

Ka hono ana koe ki a KiwiSaver, māu tonu te taumata tūraru o tō haumitanga e whiriwhiri.

E hāngai ana te nui o te tūraru ki te momo kaiwhakarato i kōrerohia rā i ngā whārangī o mua.

Ngā hua

Ko tētahi o ngā hua o te KiwiSaver, ko te tuku a tō rangatira, a te kāwanatanga hoki i ētahi pūtea ki tō KiwiSaver.

Mā tō rangatira e tuku te 3% (neke atu rānei) o tō moni whiwhi, ā, mā te kāwanatanga e tuku te \$521 i ia tau.

Mā ēnei tukunga e tere ake ai te tipu o ū pūtea. Ka whakaatu tēnei [tātaitai KiwiSaver](#) i te nui hei penapena māu i mua i tō whakatānga.

Ngā matatika KiwiSaver

Kua kaha ake te whiriwhiri a tēnei reanga i ngā momo haumitanga e hāngai ana ki ū rātou uara.

Kei te tangata te kōwhiringa e pā ana ki te haumitanga e hāngai ana ki ūna uara. Hei tauira, tērā pea he kaitiaki ia nō tōna iwi, ā, e hiahia ana ia ki te manaaki i ēnei āhuatanga, nā reira ka whiriwhiri ia i tētahi kaupapa e tautoko ana i te huringa āhuarangi.

Anei tētahi whārangi ipurangi hei āwhina i a koe: [Ngā Matatika KiwiSaver](#)

Tirohia a [Māui Ihumanea: Te Whakatānga me te KiwiSaver](#) mō ētahi anō kōrero.

Hei mahi 2

I tēnei ngohe, ka mahi ā-rōpū koe ki te whakaoti i ngā pātai e whai ake nei. Me rangahau koe i ngā whakautu ki ēnei pātai mā te tirotiro i ētahi paetukutuku.

1. Ki āu ake kupu, he aha te haumitanga?

2. Tuhia mai ngā take e rua e hiahia ai koe ki te haumi?

Kaupapa 3

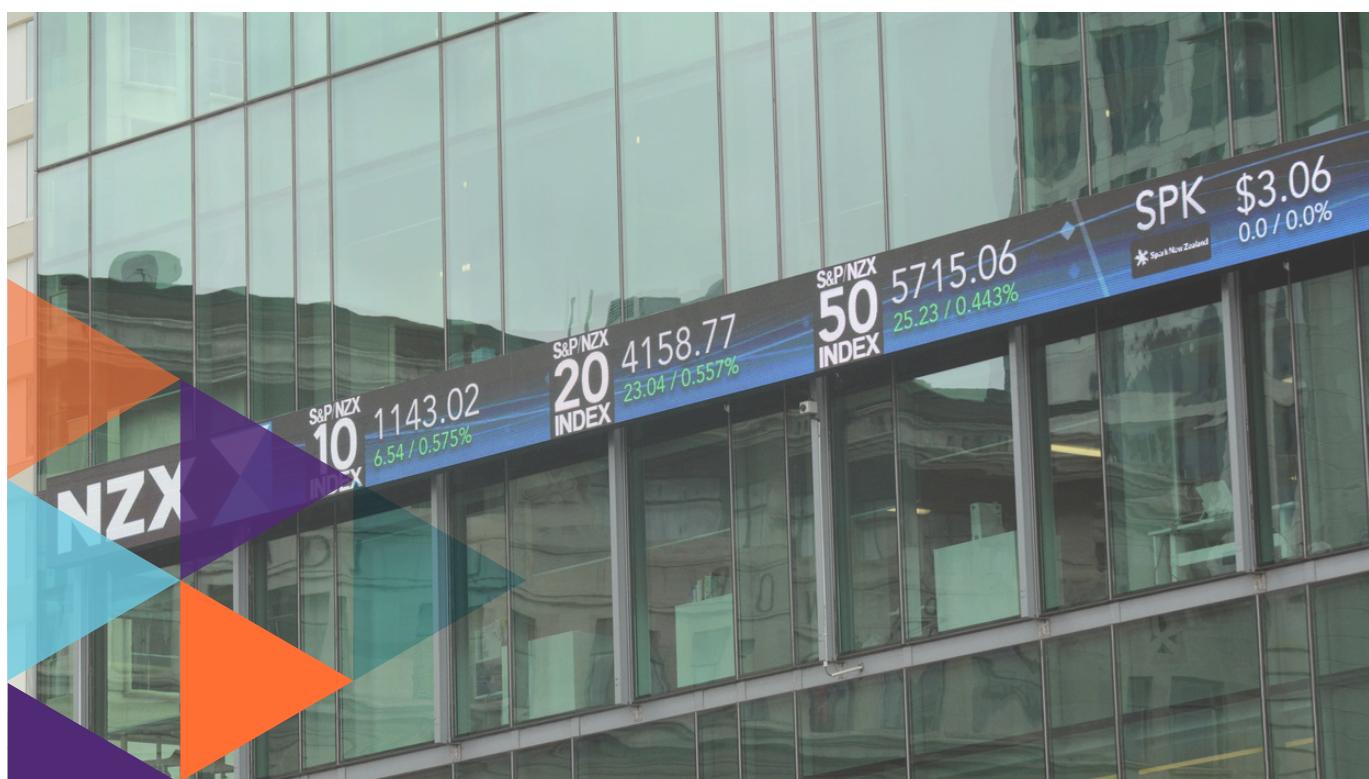
Te Penapena me te Haumi - Ngā Hea

He aha ngā hea?

Ko ngā hea, ko tētahi wāhanga o tētahi pakihī e taea nei e te tangata te hoko.

Ka riro i a koe tētahi wāhanga o ngā hua o te pakihī e ai ki te nui o ngā hea kua hokona e koe. Ka taea ēnei hea te hoko mā tētahi tahua, mā te KiwiSaver, mā te hoko tōtika rānei i tētahi kamupene.

E hoko ai koe i ngā hea, me toro atu koe i te mākete hoko hea. I Aotearoa nei, ka kīia tēnei ko te NZX. I te nuinga o te wā, mā tētahi kaitakawaenga, mā tētahi pakihī whai raihana kē ēnei hea e hoko māu.

Te angawā

He rite tonu te piki me te heke o te wāriu o ngā hea. Koinei i pai ai ngā hea hei haumitanga mō tētahi wā roa.

Kāore he herenga wā mō te hoko i ngā hea. Heoi, ko te painga atu mēnā ka hokona atu i te wā e piki ana te wāriu. Mehemea kāore he take e toro atu ai koe i ō hea, me kaua e hoko atu i te wā e heke ana te wāriu.

Te nui o te haumi

Ehara i te mea he itinga katoa tō te hoko hea, ka mutu, ka whakaae te nuinga o ngā pakihī kia hokona tētahi wāhangā o tētahi hea. Nō reira, ahakoa te nui o te moni e hiahia nei koe ki te haumi, kua wātea ngā hea ki a koe.

Te auau o te haumi

Mēnā e hiahia ana te tangata ki te hoko i ētahi anō hea, kei a ia anō tērā whakatau. Ka āwhina pea tēnei i ngā hua, heoi, e herea tonutia ana tēnei ki te nui o ngā tūraru.

Ngā tūraru

He huarahi pai ngā hea e piki ai te wāriu o ū haumitanga puta noa i tētahi wā roa. Heoi, he nui tonu ūna tūraru.

He nui tonu ngā āhuatanga ka pā ki ngā kamupene e piki ai, e heke ai rānei te wāriu o ngā hea. Ko ētahi o ēnei āhuatanga/tūraru, ko:

- **Ngā tūraru ā-pakihi, ā-ahumahi rānei**

E hāngai ana tēnei ki ngā whakatutukinga a te kamupene me te pānga o ēnei mahi ki te wāriu o ngā hea.

- **Ngā tūraru ā-mākete:**

Mēnā ka heipū mai tētahi āhuatanga nui e whakararu nei i ngā mākete puta noa i te motu, puta noa rānei i te ao, kāore e kore ka pā tēnei ki te kamupene. Ko ētahi āhuatanga matua ka whakararu pea i ngā mākete, ko te pikinga, ko te hekenga rānei o ngā pāpātanga huamoni, ko tētahi aituā, ko te mate urutā rānei.

Ko tētahi ara e haumaru ake ai ū haumitanga, ko te hoko i ētahi hea whānui kia kore ai koe e herea ki tētahi kamupene kotahi.

Ngā hua

E rua ngā huarahi matua e riro ai i a koe he hua i ō hea:

1. He wāhanga nō ngā hua ā-tau o te pakihī ka tukuna ki a koe.
2. Ko te pikinga o te wāriu o ngā hea.

Ngā utu

Arā ngā utu o te hoko hea. Ka utu tēnei i ngā mahi whakahaere a tō kaitakawaenga i ō hea.

Ākene pea he utu ā-marama hoki tō ngā hea.

Kei wareware hoki, ka tākehia ngā momo moni whiwhi katoa ka hua mai i ngā hea.

Ngā tikanga matatika o ngā hea

I te nuinga o te wā, ka whiriwhiri te tangata i ngā pakihī hei haumi māna, ka mutu, kāore e kore kei te āta mōhio ia ki te āhua o ngā mahi a te pakihī rā.

Ko te painga atu mēnā ka hāngai ngā mātāpono o te pakihī ki ngā uara o te tangata.

Hei mahi 3

I tēnei ngohe, ka mahi ā-rōpū koe ki te whakaoti i ngā pātai e whai ake nei. Anei tētahi hononga hei pāwhiri māu, heoi, me rangahau koe i ngā whakautu ki ēnei pātai mā te tirotiro i ētahi anō paetukutuku.

- [Sharesies](#)

1. Ki āu ake kupu, he aha ngā hea?

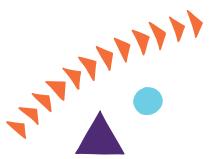
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. Tuhia mai ngā take e rua e kīia ai ngā hea, he haumi tūraru nui?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. Kei te whakaaro a Hina ki te haumi ki ngā hea o ētahi pakihī, tuhia mai tētahi take me whakamahi ia i tētahi paetukutuku pēnei i te Sharesies?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Kaupapa 4

Te Penapena me te Haumi - Te Moni Here

Ko te moni here, he tuku i ētahi moni ki tētahi kāwanatanga, ki tētahi kaunihera, ki tētahi pakihī rānei i runga i te whakatau ka whakahokia atu ērā moni ki a koe ā tētahi wā kua tautohua.

Hei tauira, ki te hiahia hanga te kāwanatanga i tētahi arawhiti hou, ka whakawāteahia pea ētahi moni here hei hoko mā ngā kaiwhakarato, ā, mā reira e whai pūtea ai te kāwanatanga ki te hanga i te arawhiti. Ka tukuna he huamoni ki a koe e ai ki te pāpātanga kua āta whakaritea.

Te angawā

He rerekē te angawā o tēnā moni here, o tēnā moni here.
Kei te āhua o te kaupapa me te rōpū e tuku ana i ngā
moni here te roa o te wā.

He whānui tonu te roa, mai i te kotahi ki te 30 tau. He
rerekē i te moni kuhu wā tūmau, nā te mea e taea ana e
koe to hoko atu ū moni here i te wā e hiahia ana koe.

Te nui o te haumi

Arā ētahi tikanga e pā ana ki te hoko i ētahi moni here. Hei
tauira, ko ngā moni here ‘Kiwi’, mā ngā kirirarau o
Aotearoa anake ērā.

Heoi, ko tētahi painga o tēnei momo haumi, kāore he
itinga o te hoko i te moni here.

Te auau o te haumi

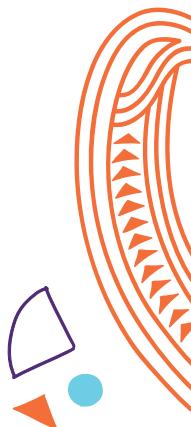
Kāore e taea te tuku i ētahi anō moni ki tētahi moni here ā
muri i tō hoko i ngā moni here rā.

Ngā tūraru

He haumaru ake ngā moni here i ngā hea, heoi, he tūraru
tonu ūna.

Ki te hoko koe i ētahi moni here, ka whakahokia atu ki a
koe te nui i haumi rā koe i te tuatahi me ētahi huamoni.
Heoi, ki te wawe tonu tō hoko atu i ū moni here, kāore pea
e riro i a koe te huamoni.

He whakataunga ūkawa tō ngā moni here katoa, ka mutu,
ko tā ēnei whakataunga, he whakamōhio atu i te nui o te
tūraru o tētahi momo moni here. Heoi, e pēnei ana i ngā
hea, mēnā e nui ake ana ngā tūraru, i tōna tikanga, ka nui
ake ngā hua.

Ngā hua

Ahakoa he iti iho ngā hua o te moni here i ngā hea, ka nui ake i ngā moni kuhu wā tūmau.

Ko tētahi anō painga o tēnei momo haumi, ko te pūmau, ko te mōhio hoki o te tangata ki te nui o ngā hua ka whakahokia atu ki a ia.

Ngā utu

He utu tō tēnei momo haumitanga, ā, ko te nuinga ka tukuna atu ki te kaitakawaenga. E pūmau ana te nui o ia tauhokohoko, nō reira, mehemea e nui ake ana ngā tauhokohoko, ka nui ake te utu.

He pēnei i ngā hea, ka tākehia ngā hua o te moni here.

Ngā matatika

Ko te painga o te moni here, ka mōhio te kaiwhakarato ki ngā kaupapa e whakamahia nei ngā pūtea. Nō reira, ka taea te whiriwhiri ngā moni here e hāngai ana ki ūna uara.

Kei te paetukutuku [Penapena me te Haumi Moni Here](#) me te [Te Tai Ōhanga](#) ētahi anō kōrero e pā ana ki tēnei momo haumitanga.

Hei mahi 4

I tēnei ngohe, ka mahi ā-rōpū koe ki te whakaoti i ngā pātai e whai ake nei. Anei ētahi hononga hei pāwhiri māu, heoi, me rangahau koe i ngā whakautu ki ēnei pātai mā te tirotiro i ētahi anō paetukutuku.

- [Te Penapena me te Haumi Moni Here](#)
- [Te Whakahaere Nama](#)

1. Ki āu ake kupu, he aha ngā moni here?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

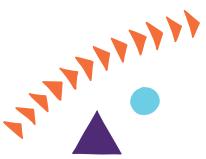
2. Mā wai ngā moni here e tuku?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. He aha ngā tūraru e pā ana ki te haumi ki ngā moni here?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Kaupapa 5

Te Penapena me te Haumi - Te Moni Kuhu Wā Tūmau

He pēke penapena te moni kuhu wā tūmau ka whakatuwheratia i tētahi pēke, ā, kāore e taea te tiki ake ngā pūtea mō tētahi wā kua āta whakaritea. Ko te 30 rangi, tae noa atu ki ngā tau e rima te angawā o tēnei momo haumi.

Mēnā ka wawe tō toro i ō pūtea, he utu te whiu (hei tauira, ka iti iho te pāpātanga ki a koe).

Te angawā

E āhei ana te tangata ki te whiriwhiri i te roa o te wā o tana moni kuhu wā tūmau.

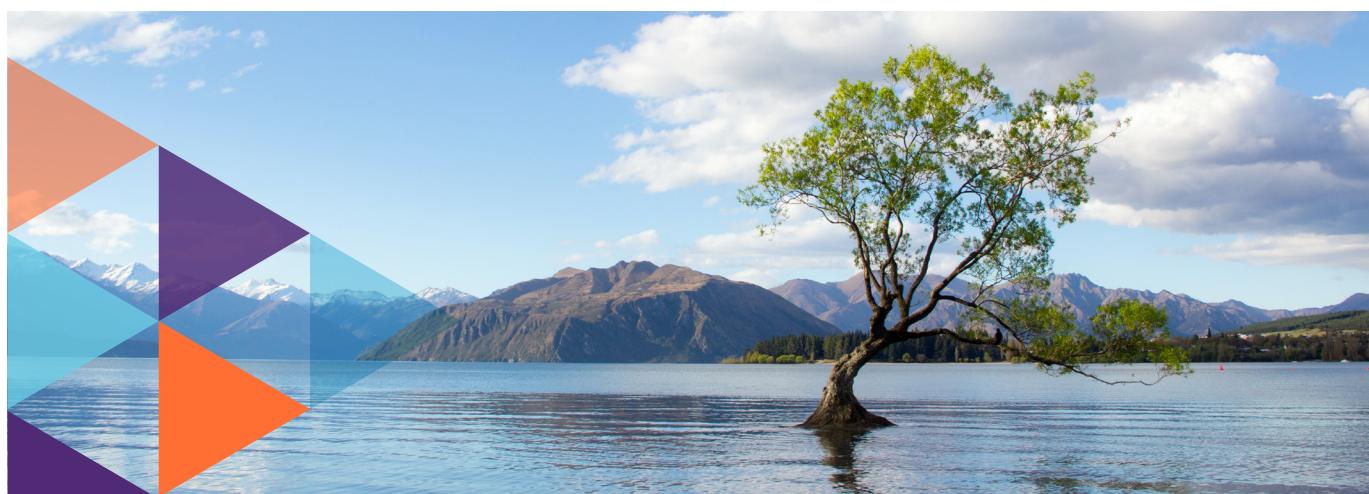
Te nui o te haumi

E hiahia ana te nuinga o ngā pēke ki tētahi itinga e pai ai te whakarite i tēnei momo haumitanga. Hei tauira, me \$5000 rawa pea e āhei atu ai te tangata ki tētahi moni kuhu wā tūmau.

Ngā tūraru

Kāore e pērā rawa ana te nui o ngā tūraru i tēnei momo haumitanga. Ka āta piki te wāriu o tō haumi nā ngā hua ka tukuna ki a koe.

Ko te tūraru matua o ngā moni kuhu tūmau, ko te pānga mai pea o tētahi kaupapa whawhati tata e mate ai koe ki te toro i ō pūtea. Mā reira e iti iho ai ngā hua ki a koe.

Ngā hua

He nui ake te pāpātanga huamoni o tēnei momo haumitanga, tērā i te pāpātanga o te tuku i ō pūtea ki te pēke penapena noa iho.

E kore te pāpātanga huamoni e panonitia, ahakoa pēhea, puta noa i te roanga o tō haumitanga. Mehemea he roa ake i te kotahi tau, e āhei ana pea koe ki te whakarite kia utua wawetia koe i ia hauwhā tau, i ia haurua tau, i ia tau rānei.

Ngā utu

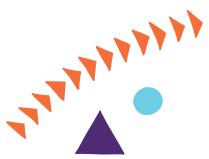
Kāore he utu o tēnei momo haumi, heoi, ka tākehia ngā huamoni.

Ngā matatika

He kōwhiringa tino matatika tēnei nā te mea nāu tonu te pūtea, ā, ka tipu nā te pāpātanga huamoni kua tohua.

Kaupapa 6

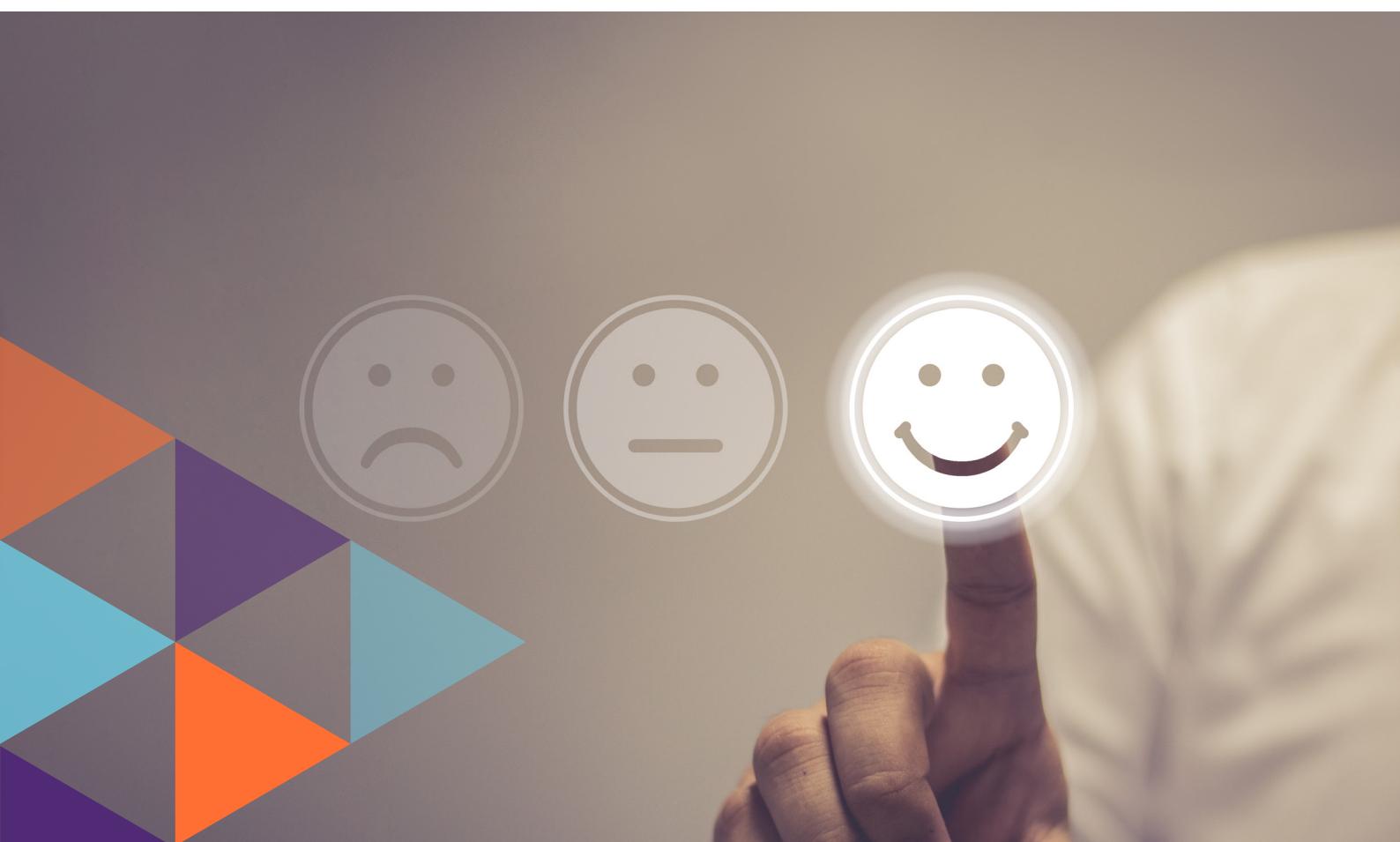

Te Penapena me te Haumi - Ngā Tahua Whakahaere

Mehemea kāore koe e māia, e tau rānei ki te kōwhiri i ngā momo haumitanga, kei te wātea ki a koe tētahi momo haumi e tuku ai koe i te mana ki tētahi atu ki te haumi i ō pūtea.

Ko tā tēnei momo haumitanga, he tuku i ō pūtea ki ētahi momo rawa rerekē ka whiriwhiria e te kaiwhakahaere.

E āhei ana koe ki te hoko i ngā tahua whakahare mā te toro atu ki tētahi pakihī whakahaere pūtea, ki tētahi pēke rānei.

Te angawā

Kāore tēnei momo haumi i te herea ki te wā. he wā here i te wā e hoko pūtea whakahaere tōtika ana, i te nuinga o te wā me hoko waetahi haumitanga, e hoko atu ai hei te wā e hiahia ana.

Te nui o te haumi

Kei te āhua tonu o te hunga whakahaere, heoi, kāore he itinga katoa o tēnei momo haumitanga.

Te auau o te haumi

Kei a koe tonu te whakatau e pā ana ki te auau o āu tukunga ki te tahua nei. Heoi, mā te rite tonu o ngā tukunga e tere ake ai te tipu o tō haumitanga.

Ngā tūraru

He rite te tahua whakahaere ki te KiwiSaver, arā, e āhei ana koe ki te whiriwhiri i te taumata o tō haumi mā ngā momo rawa ka whiriwhiria. Waihoki, kei te āhua tonu o tō momo kaiwhakarato te nui o te tūraru e pai ana ki a koe. Heoi, e herea ana te nui o te tūraru ki te nui o te pūtea ka whakahokia atu ki a koe i roto i te wā.

Ngā hua

I te nuinga o te wā, ka nui ake ngā hua o ngā pūtea whakahaere, tērā i ngā moni kuhu wā tūmau.

Ka whakahokia atu ki a koe te moni whiwhi, ā, ka piki hoki pea te wāriu o ō rawa.

Ngā utu

He utu tō te tahua whakahaere hei whakaea i ngā mahi a te kaiwhakahaere pūtea. He rerekē ngā utu o tēnā, o tēnā momo tahua nā te mea he rerekē ngā momo pūkenga me ngā momo tahua.

He nui tonu te pānga o ēnei utu ki ngā hua, ka mutu, me whakaaro hoki koe ki te tākehia o ngā hua ka whakahokia atu ki a koe.

Ngā Haumitanga Matatika

He pēnei i ngā whakamārama mō te KiwiSaver, kei te tangata tonu te kōwhiringa e pā ana ki te wāhi e haumi ai ia i āna pūtea.

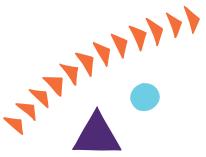
Ko tētahi kōwhiringa tino pai, ko ngā ‘tahua whakahaere whai pānga’. Ko te whāinga o ēnei momo haumitanga, ko te whakahoki i ētahi painga ki te pāpori, ki te taiao, ki te hapori kē rānei, i tua atu i ngā hua ahumoni.

Kei tēnei paetukutuku a ASB tētahi whakamārama pai e pā ana ki tā rātou tahua whakahaere whai pānga KiwiSaver.

Hei mahi 5

I tēnei ngohe, me mahi takirua kōrua ki te whakautu i ngā pātai. He āwhina pea kei te kōwae ako tuarima me te kōwae ako tuaono.

1. Ki āu ake kupu, he aha te moni kuhu wā tūmau?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. E whakaaro ana a Māui ki te whakarite i tētahi moni kuhu wā tūmau, me aha rawa ia?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. Whakamāramahia mai tētahi take e kīia ai te moni kuhu wā tūmau he haumitanga ‘matatika’.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

4. Matapakina tētahi rerekētanga i waenga i te moni kuhu wā tūmau me te tahua whakahaere.

5. Me hia rawa te nui o te pūtea e haumi ai koe ki tētahi tahua whakahaere? He rerekē rānei tēnei i te moni here?

6. Kia hoki atu ki te ngohe tuatahi me ngā whāinga i whakatauria e tō rōpū. Whiriwhiria ā-takitahi te momo haumitanga e hāngai katoa ana ki tō whāinga.

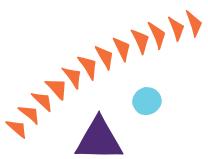
7. Parahautia te momo haumitanga i kōwhiria ai e koe.

I mua i tō aro ki te kaupapa e whai ake nei, tēnā, whakaūngia tō mārama ki ngā āhuatanga kei raro iho nei e pā ana ki ngā momo haumitanga kua tirohia kētia (arā, te KiwiSaver, ngā hea, te moni here, te moni kuhu wā tūmau, me ngā tahua whakahaere):

- te angawā
 - te nui o te haumi e hiahariatia ana
 - ngā tūraru
 - ngā hua
 - ngā utu
 - ngā tikanga matatika.

Kaupapa 7

Te Penapena me te Haumi – Te Rawa

Ko te rawa, ko te whenua, ko tētahi whare, ko tētahi hanganga ahumoni kē rānei.

I te nuinga o te wā, me tatari kē koe kia nui ngā penapena e taea ai e koe te utu te moni kuh. Heoi, mēnā ka taea te penapena te pūtea e hiahiatia ana, ka tau tō anamata ahumoni i tēnei momo haumitanga.

He rerekē te haumitanga rawa i tō kāinga ake, nā te mea ka riro i a koe he hua i tētahi haumitanga rawa. Kei te kōrerotia te haumitanga rawa i tēnei kōwae ako tuawhitu.

E rua ngā momo hua matua ka puta i tēnei momo haumitanga. Ko te:

- pikinga o te wāriu o te rawa ā tōna wā
- moni whiwhi i te rēti whare

He nui ngā hua o tēnei momo haumitanga, heoi, he nui kē atu ngā mahi o tēnei haumitanga, tērā i ērā atu momo haumitanga.

Te angawā

I te nuinga o te wā, he haumitanga wā roa te haumi ki tētahi whare.

Mehemea ka poto noa iho te haumitanga nei, kāore pea e pērā rawa te nui o ngā hua nā te nui o ngā utu me te iti noa iho o te moni whiwhi rēti.

Te nui o te haumi

He tino haumitanga te hoko i tēnei momo rawa. I mua i te whakaaetanga o te moni taurewa, me 20% rawa te nui o te moni kuhu kei a koe.

Te auau o te haumi

Arā ētahi utu auau o tēnei momo haumitanga, pēnei i te inihua, i ngā utu kaunihera, me ngā utu o te tiaki i te whare.

Ko te whāinga i te nuinga o te wā, ko te whakaea o te rēti i ēnei momo utu katoa.

Ngā tūraru

He nui ngā tūraru o te haumitanga rawa:

- Ko te hoko atu i te whare i te wā kua heke tōna wāriu.
- Ko te pikinga o te pāpātanga huamoni e iti iho ai ngā hua.
- Ko te tau o ngā tūraru katoa ki a koe nā te mea he ‘haumitanga tōtika’ tēnei.

Ngā hua

Ko ngā tino painga o ngā haumitanga rawa, ko ngā momo hua e rua ka whakahokia atu ki a koe.

Ka ea katoa i te reti ngā utu pēnei i ngā utu mōkete, ngā utu tiaki i te whare, me ngā utu e pā ana ki te inihua.

Ko te tino hua o tēnei momo haumitanga, ko te pikinga o te wāriu o te whare, ka mutu, ka riro i a koe tēnei hua i te hokonga atu o te whare.

Ngā utu

Kua kōrero kētia ngā utu, arā, ko ngā momo utu pēnei i ngā utu mōkete, ngā utu tiaki i te whare, te inihua, me ngā utu rōia.

Ngā matatika

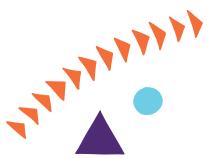
Ko te hoko whare tētahi o ngā tino whāinga ki te nuinga o tātou. Kāore he raru matatika o tēnei momo haumitanga.

Kei ngā paetukutuku e whai nei ētahi anō tauira anō e pā ana ki te haumitanga rawa:

- [Tiny House Association NZ](#)
- [Papa kāinga](#)
- [LINZ - Iwi Land](#)

Kaupapa 8

Te Penapena me te Haumi - Te Pūtea Penapena

Ko te pūtea penapena, he pēke pūtea kei tētahi wāhi ahumoni, pēnei i te pēke. E āhei ana koe ki te tuku i ō moni ki te pēke nei hei penapenatanga mō tētahi whāinga, mō tētahi kaupapa motuhake kē rānei.

He nui ngā momo pūtea penapena e wātea ana ki a koe, ā, e rerekē ana te angawā, te nui o te huamoni, me te nui o tō āhei atu ki ngā pūtea.

He rawe hoki tēnei momo haumitanga hei whakarite i tētahi tahua hei tautoko i a koe mēnā ka ara ake tētahi mate whawhati tata.

Te angawā

Kei te tangata tonu te kōwhiringa e pā ana ki te roa o tana pupuri i āna pūtea ki tētahi pūtea penapena. Kāore he herenga wā o tēnei momo haumitanga.

Te nui o te haumi

Ka whiriwhiri te tangata i te nui o te haumitanga tuatahi. Kāore he itinga katoa.

Te auau o te haumi

Kei te īhua o te pūtea penapena te auau o ngā tukunga, heoi, i te nuinga o te wā, kāore he paearu e pā ana ki te nui, ki te auau rānei o te haumi.

Mēnā e aukatia ana tō īhei atu ki ngā pūtea nei, ka herea te auau o ngā tukunga ki te wā e wātea ana ngā pūtea nei ki a koe (he pēnei i te moni kuhu wā tūmau).

Heoi, kia mōhio mai koe, mēnā e wātea ana ō pūtea ki a koe i ngā wā katoa, ā, ka tango koe i ētahi pūtea, he pānga tō tēnei ki te huamoni ka tukuna ki a koe.

Ngā tūraru

He haumitanga haumaru te pūtea penapena. Ko te tangata kē me īna whanonga te tūraru!

I te nuinga o te wā, ka wātea ngā pūtea o tēnei momo haumitanga ki a koe, nō reira me takatū, me urupū hoki koe e riro ai i a koe ngā hua katoa.

Ngā hua

He iti iho te pāpātanga huamoni o ngā pūtea penapena i ētahi anō kōwhiringa haumitanga e wātea ana, nō reira, ka iti iho ngā hua.

Ko ngā hua, ko te huamoni ka puta i te moni ka tukuna i ia rangi, i ia wiki, i ia marama, i ia tau rānei.

I ngā pūtea penapena kua rāhuitia, tērā pea hoki ka riro i a koe he hua mēnā kāore koe e toro atu i ō pūtea.

Ngā utu

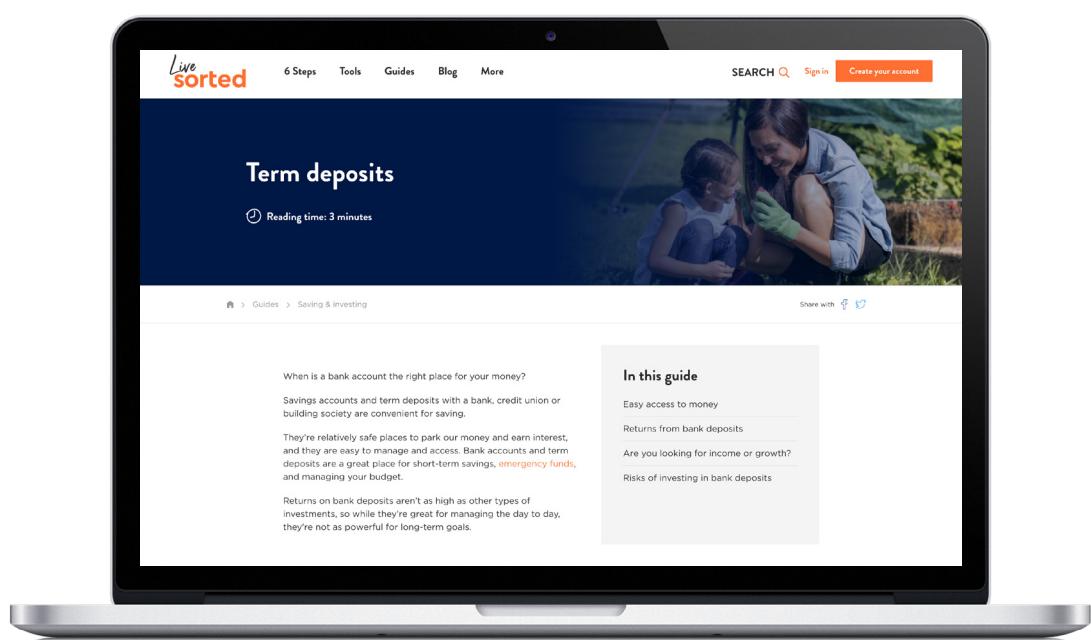
Kāore he utu o te nuinga o ngā pūtea penapena (hāunga ētahi utu whakahaere i ūna wā).

Ngā matatika

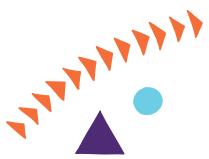
Kāore he raru e pā ana ki ngā matatika o ngā pūtea penapena, engari kāore pea te tangata e tautoko i tētahi whakahaere ahumoni e whai pānga ana ki ētahi rōpū, ki ētahi tāngata rānei kāore e hāngai ana ngā mātāpono.

Pāwhiria tēnei hononga e kitea ai ētahi anō kōrero:

- [Sorted - Saving and Investing](#)

Kaupapa 9

Te Penapena me te Haumi - Ngā Taonga Hoko Taketake

Ko ngā taonga hoko taketake, ngā momo taonga e taea ana te whakawhiti, te hokohoko rānei me ētahi atu taonga e āhua rite ana. Ko ētahi tauira o mua, ko ngā kākano, ko te kōura, ko te hinu, ko te mīti kau anō hoki.

E whā ngā momo rōpū whānui o tēnei momo haumitanga, ko te konganuku, ko te pūngao, ko te kiko/mīti, me te ahuwhenua.

He huarahi pai ngā taonga hoko taketake hei whakarerekē i tō tuakiri kaiwhakarato, nā te mea kāore ngā pikinga me ngā hekenga o tēnei rawa e hāngai ki ngā pikinga me ngā hekenga o te mākete hea.

Te angawā

He whānui te angawā, ka mutu, he rerekē te angawā o tēnā momo, o tēnā momo.

Hei tauira, mēnā he ūkiko te taonga hoko taketake (pēnei i te kararehe), ka roa ake pea te angawā.

Te nui o te haumi

E whānui ana hoki te nui o te haumitanga tuatahi nā ngā piki me ngā heke o te wāriu o te rawa me te momo ka hokona.

Te auau o te haumi

He haumitanga tākohukohu ngā taonga hoko taketake nā te mea e hāngai kau noa ana tōna wāriu ki ngā āhuatanga o te mākete.

Mēnā ka piki te wāriu o te taonga hoko taketake, kāore pea he take o te tuku anō i ētahi moni ki te haumitanga nei. Heoi, mēnā ka heke te wāriu, he take pea e tukuna anō ai he moni ki te haumitanga nei.

Ngā tūraru

Kua kōrero kētia te tākohukohu o tēnei haumitanga.

He nui tonu te tūraru nā te mea e hāngai ana te wāriu ki te whakarato me te popono, ki ngā āhuatanga o te huarere, ki ngā momo taru tawhiti, me ngā aituā.

Waihoki, ka whai pānga hoki te huarahi o te hoko ki te nui o te tūraru. Hei tauira, mēnā he ūkiko te rawa (me kī, he kararehe), ka taea e koe ngā momo pānga kino te kaupare atu. Mēnā kāore he kiko o te rawa, ka mate koe ki te whakapono atu ki te kaitiaki, ki te kaiwhakahaere rānei i tērā rawa.

Ngā hua

Ahakoa te nui o ngā tūraru, he nui hoki ngā hua o tēnei momo haumitanga.

Ka piki te wāriu o te taonga hoko taketake mēnā ka nui te hiahiatia o te rawa rā. Ki te pēnei, ka taea e koe te hoko atu te haumitanga nei, ā, ka riro i a koe ngā hua katoa.

Ngā utu

Ahakoa he whānui ngā huarahi e hoko ai koe i ngā taonga hoko taketake, he utu tō te katoa.

He utu tō te whakahaere, he utu hoki tō te tauhoko i tēnei taonga.

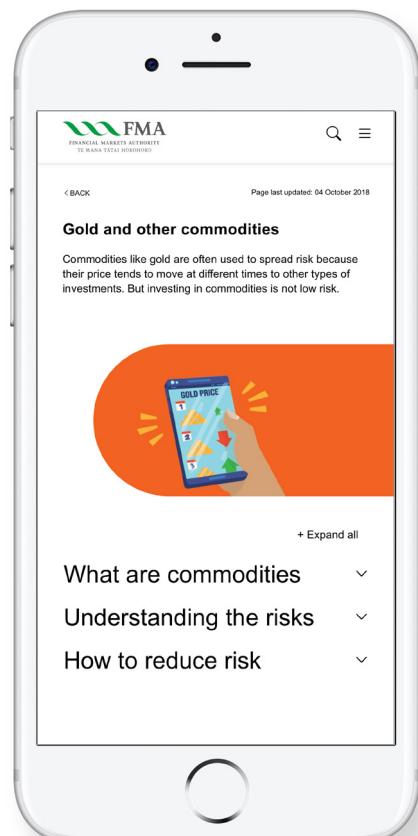
Ngā matatika

E hāngai ana ngā matatika o ngā taonga hoko taketake ki te momo ka hokona. E āki nui ana ngā kāwanatanga, ngā kamupene hoki kia tautoko i ngā ratonga me ngā taonga matatika.

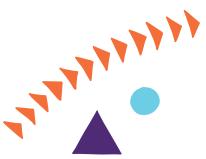
Mā te tangata e kōwhiri ngā taonga hoko taketake e matatika ana, e toitū ana hoki.

Pāwhiria tēnei hononga e kitea ai ētahi anō kōrero:

- [FMA Ways to Invest - Commodities](#)
- [Commodities Trading](#)

Kaupapa 10

Te Penapena me te Haumi - Te Moni

Ko te pūnaha moni, he ara e whakawhitia ai ngā ratonga me ngā rawa.

He tukanga e hoko ai koe i te moni o tētahi whenua, ka hoko atu ai i te moni o whenua kē. Ka pēnei mā te whakamahi i ngā mākete whakawhiti moni.

Te angawā

Ko te angawā o te haumitanga moni, he poto. Ka whakahaeretia mō ētahi rangi, mō ētahi wiki, tae atu pea ki ētahi marama.

Mō te hunga titikaha, ka roa ake pea te tūmau o te haumitanga. Ka kotahi tau pea, neke atu rānei, te roa.

Te nui o te haumi

Kei te nui o te moni ka hokona te nui e hiahiatia ana. Ko te pūnaha moni hoki ka hokona ka whakatau i te nui o te haumi.

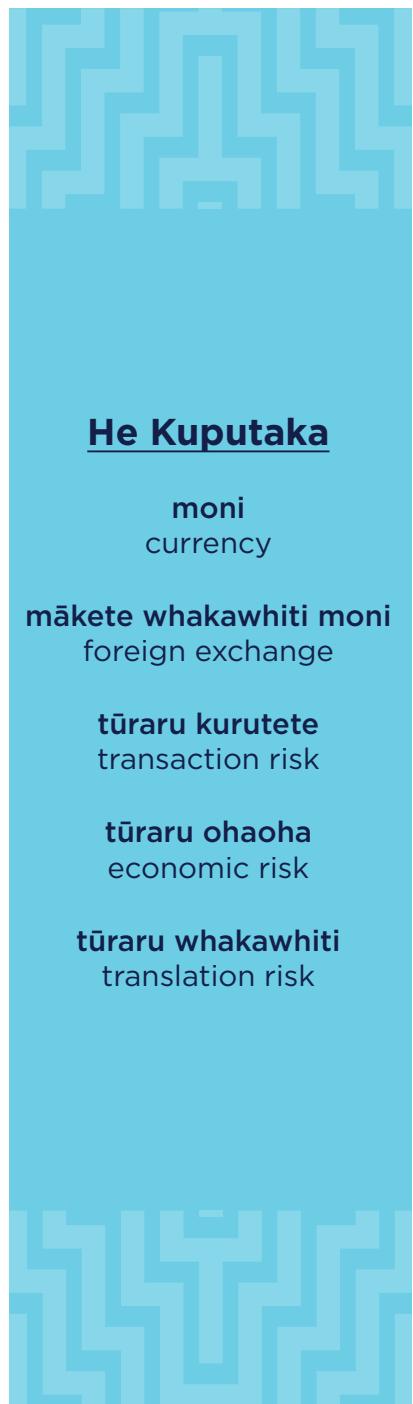
Te auau o te haumi

Ko te rahi me te auau o te haumi ka whakatauria e te tangata.

Ngā tūraru

E toru ngā momo tūraru matua e pā ana ki tēnei momo haumitanga:

1. Ngā tūraru kurutete: Ka ara ake tēnei tūraru ina hoko tētahi kamupene i tētahi mea i whenua kē, ā, ko te takaroa o tērā hokonga te tūraru.
2. Ngā tūraru ohaoha: Ko te pānga o ngā panonitanga ki ngā pāpātanga whakawhiti te ahunga mai o tēnei tūraru. Ka rerekē te wāriu o tētahi kamupene i ēnei panonitanga.
3. Ngā tūraru whakawhiti: Ka kitea tēnei tūraru i roto i ngā kamupene e hokohoko ana i whenua kē atu i tērā e puritia ana ā rātou moni. Ki te rerekē ngā pāpātanga whakawhiti, ka nui ake, ka iti iho rānei ngā hua o ā rātou mahi.

He Kuputaka

moni
currency

mākete whakawhiti moni
foreign exchange

tūraru kurutete
transaction risk

tūraru ohaoha
economic risk

tūraru whakawhiti
translation risk

Ngā hua

Nā ngā whanaketanga matihiko he kōwhiringa haumitanga pai te mākete whakawhiti moni.

Ko ngā hua o tētahi whakawhittinga ka nui i ōna wā nā te āhei ki te taurewa i ū moni (te mino a te tangata i ētahi moni e nui ake ai ngā moni e whakawhitia ana).

Ngā utu

He utu tauwhitinga, he pāpātanga whakawhiti hoki hei whakaaro ake mā te tangata. Kei te āhua o te whenua ake o te moni te pāpātanga whakawhiti o te moni, ā, i ōna wā hoki ka utu koe i ētahi utu ratonga mō ia tauwhitinga.

Ngā matatika

Pāwhiria tēnei hononga e kitea ai ētahi anō kōrero:

- [ASB Online Share Trading](#)
- [FMA Ways to Invest - Foreign Exchange Trading](#)
- [Foreign Exchange](#)
- [ANZ FX Rates](#)

He Kuputaka

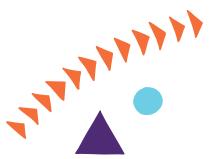
whenua ake
domestic country

taurewa
leverage

pāpātanga whakawhiti
exchange rates

Kaupapa 11

Te Penapena me te Haumi - Ngā Maru Ahumoni

He kirimana te maru ahumoni i waenga i tētahi tokorua, i ētahi rōpū e rua rānei e whakaae ana ki te wāriu o tētahi rawa ahumoni (e kīia nei ko te ‘pūtakenga’).

Ehara te kaiwhakarato i te kaipupuru o te rawa, engari kē ka whakatau ia i te ahunga o te wāriu o tētahi rawa ahumoni, ka whakarite ai i tētahi kirimana ki tētahi atu.

Ko ngā momo rawa matua ka noho hei pūtakenga mō te maru ahumoni, ko ngā moni here, ko te moni, ko ngā taonga hoko taketake, ko te pāpātanga huamoni, ko te aha atu.

Te angawā

E whānui ana te angawā o tētahi maru ahumoni, ā, e hāngai ana ki te momo ka hokona me te/ngā rawa pūtakenga.

Te nui o te haumi

Ko te nui kei te hiahiatia, e hāngai ana ki te momo rawa. Ka tautohu te kirimana i waenga i te kaiwhakarato me te rōpū taupaepae i te rahi e hiahiatia ana.

Te auau o te haumi

I tō kirimana ka whakatauria te nui me te auau o tā te kaiwhakarato tāpae atu i ētahi anō pūtea. He rerekē te katoa.

Ngā tūraru

Ko te aronga matua o te maru ahumoni, ko te mauru i ngā tūraru.

E taea ana e te tangata te kōwhiri te kino o te tūraru nā te momo maru ahumoni ka hokona. Ka taea hoki e te kaiwhakarato te hoko tōtika i te maru ahumoni, te hoko rānei mā tētahi mākete. E haumaru ake ana te hoko mā tētahi mākete nā te mea e āta tiakina ana ērā maru e tētahi kaitakawaenga, ā, kāore he tūraru e pā ana ki ngā kaupapa here o tērā huarahi.

He Kuputaka

maru ahumoni
derivatives

pūtakenga
underlying

rōpū taupaepae
counterparty

Ngā hua

Ka mauru i ngā maru ahumoni ngā āhuatanga pāhekeheke me ngā pānga o ngā mākete (pēnei i te utu o te hinu). He painga tō tēnei ki ngā momo whakahaere pēnei i ngā taunga wakarererangi e whai nei kia kotahi tonu te utu o te hinu.

Ko ētahi anō hua ko te kuhu wawe, ko te nui ake rānei o ngā momo rawa ka wātea ki a koe (i tua atu i ērā e whānui ana te wātea ki te marea).

Ngā utu

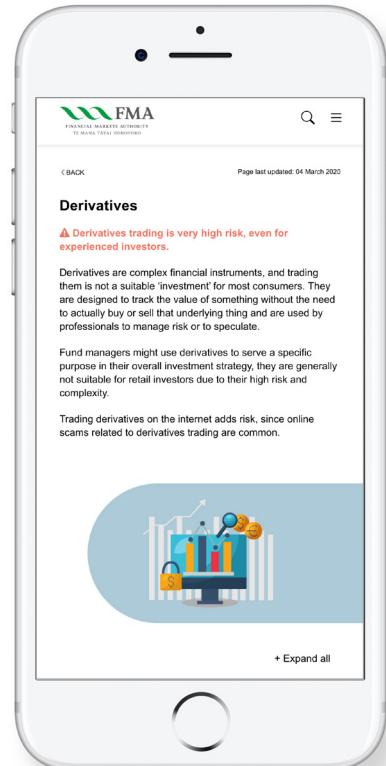
Me whakaaro te kaiwhakarato ki ēnei utu matua e rua: te pupuri i te pūtakenga me te pāpātanga huamoni.

Ngā matatika

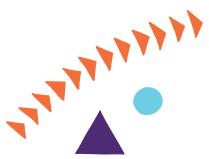
Ko ngā matatika o ngā maru ahumoni e hāngai ana ki ngā rawa e noho tūāpapa ana i te kirimana. He ngāwari tonu te tūkino i ngā maru ahumoni, nā konā i kīia ai i ōna wā he haumitanga matatika kore.

Pāwhiria tēnei hononga e kitea ai ētahi anō kōrero:

- [FMA Ways to Invest - Derivatives](#)

Kaupapa 12

Te Penapena me te Haumi - Te Whai Pakihi

Ko te whai pakihī, ko te hoko i tētahi wāhanga o tētahi kamupene, o tētahi rawa rānei. E taea ana e te kaiwhakarato te hoko i tētahi wāhanga o te kamupene mā ngā hea, mā ngā tahua, mā ngā rawa pūmau rānei.

Te angawā

He whānui te angawā o ngā hea, o ngā tahua, o ngā rawa pūmau hoki. Heoi, nā te tākohukohu o te whai i tētahi pakihī, i te nuinga o te wā, ka haumi ngā kaiwhakarato ki tēnei momo whakahaere mō tētahi wā roa.

Te nui o te haumi

E hāngai ana te nui o te haumitanga tuatahi ki te nui o te wāhanga e hokona ana i tētahi kamupene.

Te auau o te haumi

He pēnei i ngā hea, ka taea e te tangata e hoko tētahi anō wāhanga o te pakihī mēnā e wātea ana tērā wāhanga kia hokona. Ehara i te mea e wātea ana ngā wāhanga katoa o ngā pakihī ki te kaiwhakarato i ngā wā katoa.

Ngā tūraru

He haumitanga tākohukohu te whai pakihī, nō reira he tūraru tō tēnei momo haumitanga.

Ko te tūraru nui katoa, ko te korenga o ō haumitanga i te korenga o te kamupene i eke. He tūraru hoki tō ngā momo kaupapa here a te kamupene nā te pānga o ēnei kaupapa ki te wāriu o ngā hea.

Ngā hua

Ahakoa te nui o ngā tūraru o tēnei momo haumitanga, he nui hoki ūna hua.

He pēnei i ngā hea, i ūna wā pea, ka riro i ngā kaiwhakarato he moni whiwhi. Ka puta hoki he hua mēnā ka nui ake te wāriu o te kamupene i te wā ka hoko atu koe i tō wāhanga, tērā i te nui o te pūtea i tuku rā koe ki te kamupene i te tuatahi.

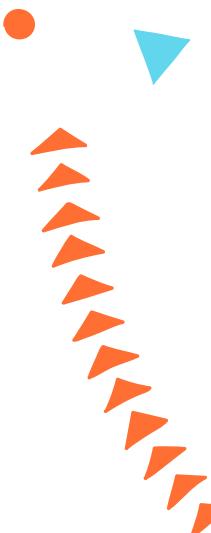
Ngā utu

He nui tonu ngā utu o te whakahaere i tētahi kamupene, heoi, ko te whāinga, ka nui ake te moni whiwhi i ngā utu.

Ngā matatika

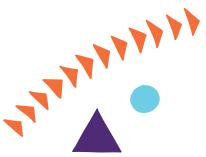
He kōwhiringa tino matatika te whai pakihī nā te wātea o te kaiwhakarato ki te whakatau, ki te matapaki hoki i te huarahi whakamua o te pakihī.

I te nuinga o te wā, he haumitanga nui tēnei, nō reira ka kōwhiri ngā kaiwhakarato i ngā pakihī e hāngai ana ki ūrātou mātāpono.

Hei mahi 6

He mahi tautauāmoa tēnei.

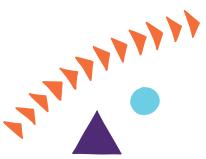
He nui ngā kupu hou kua whakamahia i ngā kaupapa o tēnei pukapuka. Ko tāu, he hoki ki te whakaū i ngā akoranga mā te whakamahi i te taupānga Quizlet (i tētahi anō paetukutuku rānei e āhua rite ana).

Whāia ngā tohutohu kei raro iho nei hei āwhina i a koe.

1. E hoki ki tēnā kaupapa, ki tēnā kaupapa ki te whakarite i tētahi rārangi kupu hou (ngā kupu rānei kei te hiahia koe kia mārama ake).
2. Tirohia te kuputaka, rangahautia rānei te tikanga o ngā kupu.
3. Whakaritea tō [Quizlet](#).
4. Tukuna ngā kupu me ōna whakamārama ki te taupānga rā.
5. Whakamahia ngā ngohe o Quizlet hei tautoko i tō ako i ngā kupu. Paiā!

Kaupapa 13

Te kōwhiri i ngā haumitanga

Nā, kua titiro koe ki ngā momo haumitanga rerekē. Ko tāu ināianei, he kōwhiri i tētahi haumitanga e hāngai katoa ana ki a koe, ki tētahi atu tangata rānei.

Me mōhio koe ki te aha?

I tō aromatawai, ka noho koe hei kaitohutohu ahumoni ki tētahi kaiwhakarato pūtea. Ka tonoa koe kia whakatairite i ngā momo haumitanga e toru e hāngai ana ki te tuakiri o te kaiwhakarato.

Ko tētahi o ngā haumitanga ko te KiwiSaver, ā, kei a koe te whakatau e pā ana ki ērā atu momo haumitanga e rua (hei tauira, ngā hea, te moni here, te moni kuhu wā tūmau).

Kei te pai kia whakamahi koe i ngā kōrero o mua e pā ana ki tēnā mōmō haumitanga, ki tēnā momo haumitanga, me ūna painga, ūna angawā, ūna hua, ūna tūraru, me ūna utu.

Hei mahi whakamutunga, me parahau koe i ūnā kōwhiringa.

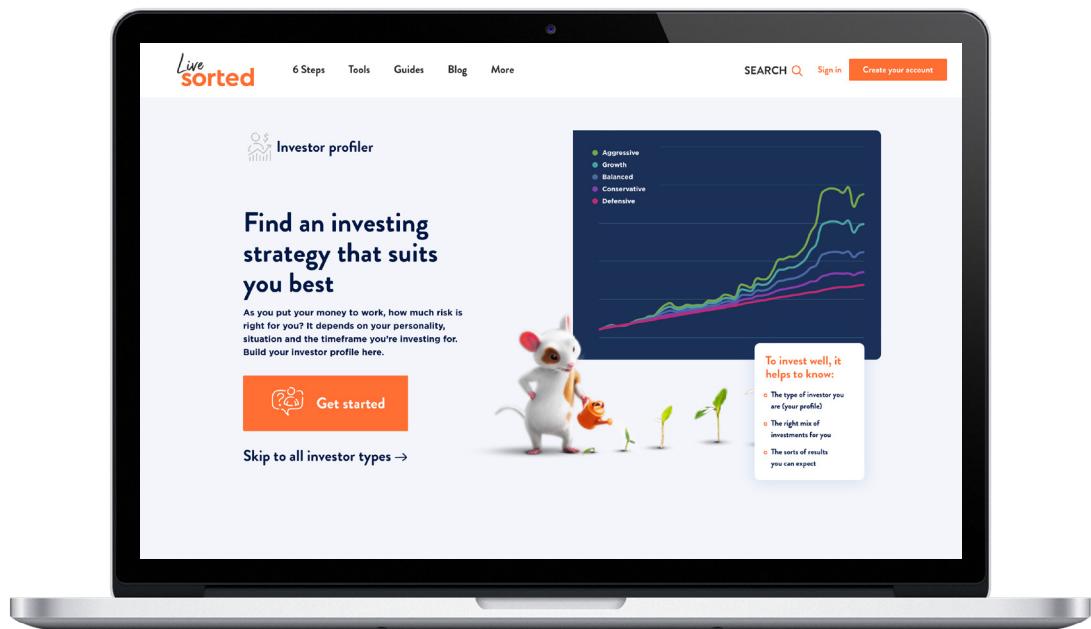

→ Whāia ēnei paearu hei ārahi ō whakautu:

- te angawā o te haumitanga me te āhei atu rānei o te tangata ki ngā pūtea i mua i te eatanga
- te nui o te pūtea hei haumi tuatahi
- te auau me te rahi o ngā tapaetanga
- ngā tūraru o te haumitanga
- ngā hua o te haumitanga
- te utu o te haumitanga.

Tirohia anō [tēnei rauemi](#) hei whakatau i te momo kaiwhakarato. Ka āwhina hoki tēnei i a koe ki te whakatau i te tiritiringa o ngā momo rawa e tika ana.

Ka whakaatu hoki te rauemi i ngā hua, i te angawā, me te auau o ngā huapai, o ngā huakino rānei.

Māui rāua ko Hina

Kua toro atu a Māui rāua ko Hina i ō pūkenga ahumoni. E hiahia ana rāua ki te haumi, engari kāore rāua i te mōhio ki te momo haumitanga pai katoa mā rāua.

Mō Hina: He kaitiaki a Hina mā tōna iwi. E 30 tōna pakeke, ā, ko tana whāinga matua, ko te whakarite, ko te hanga i tōna ake papa kāinga i mua i tōna ekenga ki te 60 tau te pakeke. I tēnei wā, e \$20,000 kei tana tahua KiwiSaver hei tautoko i tēnei whāinga. E tino mōhio ana ia, kia pai ai tana whakatutuki i tēnei whāinga i roto i te wā kua tohua, me haumi ia i āna moni. E tau ana a Hina ki ngā haumitanga tūraru-nui mēnā ka nui ngā hua ka whakahokia ki a ia. Heoi, he tūranga kaitiaki tāna, nō reira e hiahia ana ia ki te tautoko i tētahi haumitanga e hāngai ana ki ūna mātāpono. Ki ūna whakaaro, ka taea e ia te tuku te \$100 i ia wiki ki tana KiwiSaver.

Mō Māui: E 35 te pakeke o Māui, ā, kua whakatau ia kia penapena mō tana whakatānga. E mahi tonu ana ia hei kaiako hangarau matihiko i te wharekura o tōna rohe. Ahakoa ka neke atu i te 30 tau te roa o tana haumi, kāore e tau ana ki a ia ngā haumitanga tūraru-nui. Nā te mea ko Hina tana hoa rangatira, e ngākaunui ana hoki ia ki ngā kaupapa tiaki i te taiao. Ki ōna whakaaro, ka taea e ia te haumi te \$300 i ia wiki.

He tamariki ā Hina rāua ko Māui, engari kāore ā rāua nama, ā rāua take ahumoni rānei e whakararu ana i ngā whakapaunga moni o ia rā, o ia wiki rānei.

Hei mahi 7

Me mahi takirua kōrua ko tētahi hoa.

Whāia ngā kōrero, whakamahia hoki te tūtohi me ngā pātai hei ārahi i ō whakautu. Me kōwhiri rawa koe i te KiwiSaver (kua tuhia kētia ki te tūtohi) me ētahi anō momo haumitanga e rua. Ka tautoko hoki ngā paetukutuku e whai ake nei i a koe:

- [Investor Kickstarter Tool](#)
- [Saving and Investing in Property](#)
- [Tiny House Association NZ](#)
- [Papa kāinga](#)
- [LINZ - Iwi Land](#)
- [Sharesies](#)
- [Māui Ihumanea: Te Whakatānga me te KiwiSaver](#)
- [KiwiSaver Growth Calculator](#)

Hei mahi 7

1. Whiriwhiria tō kiritaki, ko Māui, ko Hina rānei?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. Ko tēhea momo kaiwhakarato te tangata i kōwhiri nā koe? Tirohia a Kaupapa 1 mēnā kāore kōrua ko tō hoa i te mōhio.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. Ko ēhea haumitanga ērā e pai katoa ana mā tō kiritaki? Whiriwhiria ngā momo haumitanga e rua. Kei wareware, ko te KiwiSaver te momo tuatoru.

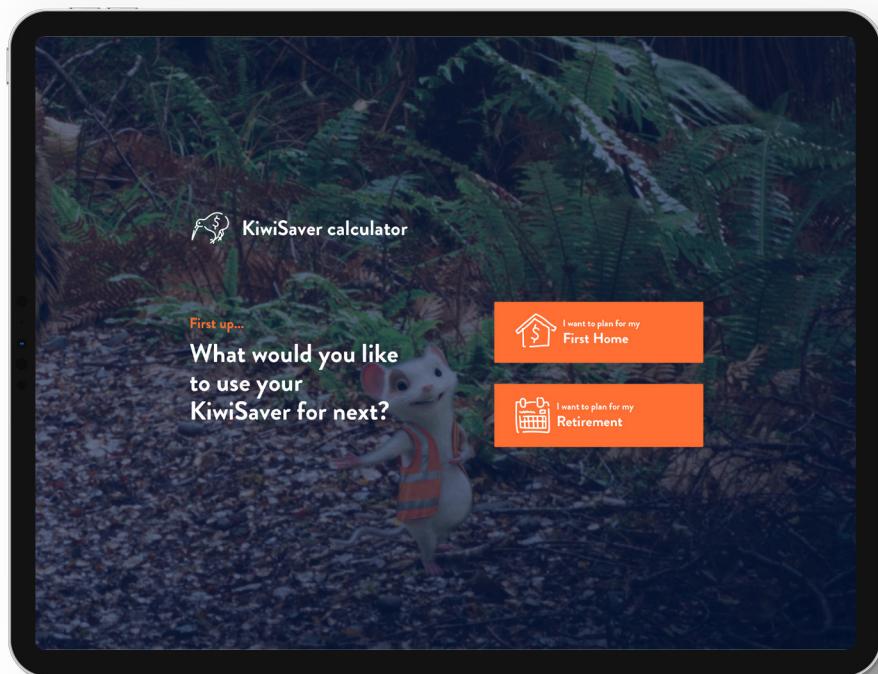
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Hei mahi 8

Whakautua ēnei pātai e pā ana ki ngā haumitanga e toru (te KiwiSaver me ngā kōwhiringa tuarua me te tuatoru) hei whakaoti i te tūtohi kei raro nei.

- a. Āta whakamāramahia ō kōwhiringa.
- e. Me pēhea te roa o tō ū ki ēnei haumitanga?
- h. He aha te utu o tēnā kōwhiringa, o tēnā kōwhiringa?
- i. E hia te nui o te moni kuhu me tuku e tō kaiwhakarato?
- k. He aha tētahi tūraru o tēna kōwhiringa, o tēnā kōwhiringa?
- m. He aha ētahi hua e rua (neke atu rānei) o tēnā kōwhiringa, o tēnā kōwhiringa?
- n. He aha i pai ai, he aha hoki i hāngai ai ēnei momo haumitanga ki tō kaiwhakarato?

Hei mahi 8

	Te Kōwhiringa 1: KiwiSaver	Te Kōwhiringa 2:	Te Kōwhiringa 3:
Te whakamāramatanga
Te angawā
Te utu			
Te moni kuhu	\$	\$	\$
Te tūraru	1	1	1
Ngā hua	1	1	1

	2	2	2

Te pai me te hāngai

He Āpitihanga Ngā Kupu Haumi

Kaiwhakarato tūpato	He tangata kāore i te hiahia kia heke te wāriu o tā rātou haumitanga (ahakoa te wā). Ka pai ki a rātou ngā haumitanga tūraru-iti, ahakoa te iti o ngā hua. He pai tēnei momo kaiwhakarato mēnā ka hiahiatia ngā pūtea i roto i ngā tau e toru o te haumi.
Kaiwhakarato pena	He tangata e tau ana ki te whakaaro ka piki, ka heke te wāriu o te haumitanga, heoi, kei te haumaru tonu ngā pūtea. I te nuinga o te wā, ka hiahia tēnei momo kaiwhakarato ki ētahi moni whiwhi i ngā haumitanga. He pai tēnei momo kaiwhakarato mēnā ka hiahiatia ngā pūtea i roto i ngā tau e whā, e rima rānei.
Kaiwhakarato tōtika	He tangata e tino tau ana ki te whakaaro ka piki, ka heke te wāriu o te haumitanga. Ko te whāinga matua, ko te pai tonu o ngā hua puta noa i tētahi wā roa. He pai tēnei momo kaiwhakarato mēnā ka hiahiatia ngā pūtea i roto i ngā tau e ono ki te waru.
Kaiwhakarato tipu	He tangata e āhei ana ki te tatari mō ngā hua. E whai ana tēnei momo kia nui te tipu o ngā hua, ka mutu, e tino tau ana rātou ki ngā piki me ngā heke o te wā. He pai tēnei momo kaiwhakarato mēnā ka hiahiatia ngā pūtea i roto i ngā tau e iwa ki te tekau mā rua.
Kaiwhakarato tuki	He tangata e tino tau ana ki ngā hekenga wāriu o tana haumitanga e nui ai te tipu o ngā hua, puta noa i tētahi wā roa. He pai tēnei momo kaiwhakarato mēnā ka hiahiatia ngā pūtea ā muri i ētahi tau tekau mā toru.
Komihana	Ko te ūrau o te moni whiwhi ka riro i tō kaitakawaenga. He utu tēnei mō ngā ratonga kua tukuna e te kaitakawaenga i te roanga o te haumitanga.
Pikinga utu	Ko te pikinga utu, ko te pikinga o te utu o ngā mea katoa nā ngā āhuatanga o te ūhangā. Nā te pikinga o te utu ka tāmia te wāriu o ū moni.
Eatanga	Ko te eatanga, ko te wā e tutuki ai tō haumitanga (hei tauira, ko te wā e whakahokia atu ai ū moni ki a koe ā muri i tētahi moni kuhu wā tūmau).